

Бурбій Анастасія Вікторівна,
кандидат юридичних наук, науковий співробітник
ДНДІ МВС України, м. Київ, Україна,
ORCID ID 0000-0003-4866-321X

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ “ГІПНОЗ” У КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІЙ НАУЦІ

Стаття досліджує проблему теоретичного осмислення гіпнозу в кримінальному праві. Зауважено, що визначення поняття “гіпноз” дуже неоднозначне, а єдиного тлумачення цього поняття в правовій літературі на сьогодні нема. Зважаючи на медичне походження цього поняття, зроблено спробу звернутися до медицини у пошуках його значення та змісту. У результаті виявлено відсутність єдиного розуміння цієї категорії і на рівні медичної теорії. У зв'язку з цим наголошується на неможливості належного застосування категорії гіпнозу в кримінальному праві.

Ключові слова: *гіпноз, злочин, неправомірний вплив, примус, спосіб вчинення кримінального правопорушення.*

З поняттям гіпнозу знайомо багато людей, це слово ввійшло в побут і використовується в мовній практиці доволі часто. Відношення до нього неоднозначне. Часто його наділяють навіть містичними властивостями. Проте здебільшого люди не можуть відповісти, чим є гіпноз насправді, якою є його сутність, які він має властивості. Більшість пересторог пов'язують із його можливим використанням для досягнення злочинних цілей. Разом з тим, різні гіпнотичні техніки використовуються в медицині з терапевтичними цілями.

Гіпноз – поняття, яке вийшло за межі психіатрії і досліджується в різних науках кримінального циклу. Відповідно до завдань і змісту кожної з них, воно набуває самостійного значення. Правова невизначеність та неоднозначність наукового бачення цього поняття не виключають його практичного застосування. У свою чергу це загострює необхідність теоретичного пошуку в напрямі визначення сутності та встановлення правового статусу цієї категорії не лише в науковій площині, а й у практичному сенсі. Осмислення цього поняття в межах кримінально-правової науки дозволить визначити його місце в цій галузі та сприятиме правильній кваліфікації протиправних діянь.

Актуальність теми дослідження обумовлюється тим, що все більше дослідників у галузі кримінального права звертаються до поняття гіпнозу у своїх працях. Різним правовим аспектам гіпнозу приділяли увагу П.П. Андрушко, Ю.В. Баулін, М.І. Бажанов, В.М. Бурдін, М.Л. Малейн, В.О.Навроцький, М.С. Таганцев, Г.М. Собко, М.І. Хавронюк, І.Г. Харченко. Здебільшого гіпноз вивчається в практичній площині. Проте слід констатувати брак наукових розробок із питань, що стосуються теоретичного осмислення цього поняття, а тому тема нашої наукової статті є досить актуальною та такою, що має теоретичне і практичне значення.

Популярність неофіційного застосування гіпнотичних методів під час розслідування відзначається не лише в зарубіжних практиках, вітчизняні правоохоронці теж послуговуються ними [1; 2; 3]. Не зайвим буде казати, що і кримінальні структури виявляють інтерес до можливостей гіпнозу. Водночас законодавчі джерела не висвітляють нам дефініцію гіпнозу і його правовий статус. Сучасна наука кримінального права теж неоднозначно відноситься до цієї категорії, а тому спостерігається конфлікт двох протилежних тез, які за своєю сутністю зводяться до одного: чи може гіпноз взагалі бути категорією кримінального права, чи ні.

У юридичній науковій літературі зустрічаються різні навколгіпнотичні терміни як-то: гіпнотизм, гіпнабельність, гіпнотичний вплив, гіпнотичне навіювання, самогіпноз, кримінальний гіпноз, подекуди транс тощо. Фахове правове тлумачення їм не дається. Їх взаємозалежність у побутовій площині є інтуїтивно зрозумілою, оскільки вони мають споріднену семантичну природу, проте це не дозволяє говорити про їх співмірність на рівні кримінального права та не сприяє їх правовому осмисленню, а навпаки породжує термінологічну плутанину.

Складність дослідження правового аспекту гіпнозу ґрунтується на його міждисциплінарній природі. Воно має не лише правовий бік, а й передусім медичний. І складнощі починаються саме з неоднозначності тлумачення і усвідомлення цього поняття на рівні медичної галузі як “материнської” щодо нього.

У медичній площині наразі відсутні більш-менш однозначні висновки щодо природи психофізіологічних механізмів цього феномену. Гіпноз використовується в якості лікувальної психотерапевтичної техніки. У нейролінгвістичному програмуванні як напрямі психотерапії та психології гіпноз використовується для відтворення раніше пережитого стану.

Словникові джерела по-різному визначають поняття гіпнозу, зокрема, як стан психічної свідомості, за якого людина втрачає здатність контролювати свої дії і стає дуже чутливою до навіювання гіпнотизера [3]; стан частково сну, який викликається здебільшого навіюванням; стан, подібний трансу, нагадує сон, але викликається людиною, чиї навіювання з готовністю приймаються суб'єктом [4; 5, с. 172; 6].

Гіпнозом часто визнається штучно викликаний сноподібний стан людини і вищих тварин, у якому гальмуванням охоплена вся кора мозку, а окремі її ділянки, так звані “сторожові пункти”, зберігають збудливість, забезпечуючи контакт загіпнотизованого з подразниками. З настанням найбільш глибокої, парадоксальної фази гальмування, коли слабкі подразники (наприклад, слово) діють ефективніше за сильні (наприклад, біль), спостерігається висока навіюваність, що використовується в лікувальних цілях [7, с. 306]. Відповідно до словника С.І. Ожегова, гіпноз визначається як психофізіологічний стан, схожий на сон або напівсон, що викликається навіюванням та супроводжується підпорядкуванням волі сплячого волі присипляючого [8, с. 130]. Якщо це стан свідомості, то для кримінально-правової кваліфікації він в чистому виді не представляє інтересу. Стан є умовами, в яких хто-небудь або що-небудь перебуває чи існує. Проте може стати принциповою вказівка на протиправність введення в такий стан або його наслідку. Тобто, на передній план виходить не сам стан свідомості, а навіювання гіпнотизера,

яке, очевидно, має містити ознаки неправомірності. Іншими словами, сам по собі гіпноз як стан не несе шкоди суспільним відносинам, якщо тільки при цьому не страждає організм загіпнотизованого.

Більш розгорнуто визначає поняття “гіпноз” “Великий енциклопедичний юридичний словник”: як штучно викликаний стан людини або тварини, за якого ділянки мозку охоплені процесом значного гальмування, а деякі зберігають здатність до збудження і забезпечують можливість реагувати на подразники. Загіпнотизований має підвищену сприйнятливості до навіювання [9, с. 131].

Найбільш влучна для подальшого правового осмислення та майбутньої кримінально-правової кваліфікації, на нашу думку, є інтерпретація гіпнозу, надана О.О. Приходько, яка комплексно розкриває дві ключові ознаки гіпнозу: гіпноз як техніка впливу на індивіда з метою звужити поле його свідомості та підпорядкувати впливу і контролю зовнішнього агента, та гіпноз як процес і стан психіки, вирізняльною рисою якого є звуження поля свідомості [10, с. 49]. Техніка як сукупність прийомів, тобто як діяння може розглядатися в якості способу вчинення злочину, але за умови медичного встановлення її алгоритму. Хоча і таке визначення не є достатнім для розуміння гіпнозу з погляду кримінального права.

Значення психофізіологічних станів людини давно досліджується кримінально-правовою наукою, які в різних розрізах набувають самостійного значення і мають свої правові наслідки. Зокрема стан сп'яніння може виступати обтяжуючою обставиною, стан сильного душевного хвилювання є обставиною, що пом'якшує покарання, а стан крайньої необхідності є обставиною, що виключає злочинність діяння тощо. Гіпноз як стан у розрізі кримінального права не має правових наслідків. Він виступає посередником між правомірним і неправомірним. Важливо, що слідує за цим станом. Безпосередньо пов'язане із гіпнозом навіювання або сугестія, що може слідувати за ним. Під цим терміном розуміють цілеспрямований психічний вплив, що пасивно сприймається суб'єктом [11]. У широкому розумінні цей термін охоплює вид цілеспрямованого комунікативного впливу на поведінку і свідомість людини, внаслідок чого особа, всупереч наявній фактичній інформації, визнає існування того, чого в дійсності не існує або робить щось всупереч своїм намірам або звичкам [10, с. 210]. Разом з тим, вчинення неправомірних дій щодо особи, яка перебуває в гіпнозі, а отже, свідомість якої, відповідно до теорії, є звуженою, накладається на кримінально-правову конструкцію безпорадного стану.

Відсутність системних підтверджених достовірних досліджень щодо властивостей та можливостей гіпнозу і сугестії не дозволяє наразі фахово дискутувати на предмет теоретичного визначення цих понять у кримінальному праві.

Відповідно слід констатувати відсутність теоретичної визначеності гіпнозу як відправної категорії, що в свою чергу провокує появу хибних наукових уявлень про можливості недослідженого поняття в кримінально-правовій доктрині.

Аналіз юридичної літератури дозволив визначити, що, незважаючи на відсутність теоретичного осмислення, категорія гіпнозу застосовується фахівцями в юридичній площині як спосіб учинення кримінального правопорушення через психічне насильство. Якщо виходити з усвідомлення гіпнозу як стану, то він не є релевантним як спосіб вчинення правопорушення. Наявність стану несвідомості та відсутності волі у особи, до якої застосовують гіпноз, авторами, які підтримують

цю тезу, ніби презюмується. При цьому виключаються можливості самогіпнозу та добровільної згоди на введення в гіпноз, що вносить додаткові корективи в дослідження об'єктивних і суб'єктивних складових кримінального правопорушення.

У кримінально-правовій доктрині спосіб вчинення кримінального правопорушення в загальному вигляді є структурою взаємопов'язаних елементів вольових та розумових дій суб'єкта злочину. Спосіб виражається через розумову, емоційну та психічну активність особи, спрямовану на вибір конкретних методів і прийомів, встановлення послідовності їх використання для досягнення визначеної мети. Литвиненко Т.А. під способом учинення злочину розуміє метод, порядок і послідовність рухів, прийомів, що застосовує особа для вчинення злочину [12, с. 82]. Тишкевич І.С. вважає, що за цим терміном ховаються прийоми і методи, які використовуються злочинцем для впливу на об'єкт посягання, а також ті знаряддя і засоби, якими забезпечується досягнення задуманого злочинного результату, а М.І. Єнікеев стверджує, що це система прийомів, дій, операційних комплексів, зумовлених метою і мотивами дій, психічними та фізичними якостями особи, в яких виявляються психофізіологічні і характерологічні особливості людини, її знання, вміння, навички, звички і ставлення до різних проявів дійсності [13, с. 70; 14, с. 105]. Наведені визначення втілюються в одне питання, як досягається мета, і відображають внутрішню характеристику способу через поняття “діяння”, але не через стан.

Насильство ж визначається як умисний фізичний чи психічний вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою¹ [15, с. 68]. З наведеного визначення одразу виділяються ознаки: це діяння, умисність та наявності злочинної мети.

У дискусії з приводу визнання гіпнозу як способу вчинення кримінального правопорушення загіпнотизований розглядається як потерпілий та як суб'єкт учинення злочину. Гіпнотизеру відводиться статус виконавця. Дискутуючи в своєму дослідженні як кваліфікувати дії загіпнотизованої особи, Г.М. Собко пропонує виходити з того, що дії гіпнотизера слід вважати діями виконавця, який використовує іншу особу, яка за ККУ не є суб'єктом кримінального правопорушення, тобто, в нашому випадку, загіпнотизовану особу. Це, на перший погляд, видається логічним. При цьому автор наголошує, що в такому разі загіпнотизованого слід визнавати неосудним. Для подолання відсутнього в такому випадку медичного критерію як обов'язкового для встановлення наявності стану неосудності, науковець пропонує визначати загіпнотизовану особу такою, що перебуває в стані тимчасового розладу психіки [16, с. 161]. Дійсно, таким чином витримуються всі умови застосування неосудності. Менше з тим, цей підхід не враховує, що тимчасовий розлад психічної діяльності є психічним захворюванням. Відповідно слід зважати і на наслідки, які за цим слідують – до особи можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру. Особа не піддається покаранню, але натомість може бути піддана примусовому лікуванню, хоча гіпноз не визнається хворобою чи психіч-

¹ Юридична енциклопедія: в 6 т. редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. 1998. С. 68.

ним розладом. Разом з цим, занадто складним і невиправданим видається варіант перегляду формули неосудності для втілення такої ідеї.

З іншого боку, не можна не звернути увагу, що наведена пропозиція за усіма своїми ознаками, у разі її реалізації, зважаючи на внутрішню суперечність, є нічим іншим, як кримінально-правовою фікцією. Стан, який медична і психіатрична науки не можуть до кінця пояснити, буде юридично визнаний хворобою, якої не існує, чого для забезпечення обов'язкових вимог кримінального законодавства, щоб здійснити кваліфікацію, буде цілком достатньо (визнання медичного і юридичного критерію). Проте на практиці ця норма буде не дієвою, а її реалізація наштовхнеться щонайменше на відсутність методики встановлення стану неосудності через перебування під гіпнозом, оскільки наразі медичною галуззю не запропоновано критеріїв ретроспективного визначення чи перебувала особа в момент вчинення протиправного діяння в гіпнозі, чи ні, чи був цей гіпноз протиправним, чи ні.

Встановлення фікції, як завідомо хибного твердження, виправдовується в тих випадках, коли без цього неможливо інакше визначити певний факт, коли це полегшує правореалізацію. Відображення гіпнозу в кримінальному законі через використання фікції як завідомо хибної категорії має відбуватися через оцінку доцільності.

Обґрунтовуючи актуальність нашого дослідження, ми звертались до того факту, що поняття гіпнозу все частіше з'являється в наукових працях вітчизняних учених. Виявлено, що здебільшого науковці розглядають можливості визначення гіпнозу способом вчинення злочину і надають йому властивостей психічного примусу. Розглядаючи цю категорію, автори, очевидно, більше послуговуються внутрішніми уявленнями про гіпноз і суб'єктивними прагненнями надати йому певного правового статусу. Визнання цієї категорії як правового напряму залежить від визначення її сутності та меж. Неможливість визначити ці межі, серед іншого, сприяла тому, що дослідження, врешті, залишали питання теоретичного наповнення поняття гіпнозу відкритим. Відсутність доказової бази, яка б дозволила однозначно визначити теоретичне наповнення поняття гіпнозу як кримінально-правової категорії, виключає можливість її відображення в кримінально-правовому законодавстві в будь-якій якості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *David Waxman*. Use of hypnosis in criminology: discussion paper. Journal (Г the Royal Society 01' Medicine Volume 76 June 1983. P. 480–484. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/014107688307600609> (дата звернення: 25.09.2021).
2. *Richard L. Ault, J.R.* Hypnosis The FBI's Team Approach. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/64620NCJRS.pdf> (дата звернення: 25.09.2021).
3. *Клевцов О.* Можливість використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів. Право України. 1998. № 7. С. 63–67.
4. TheLaw.com. URL: <https://dictionary.thelaw.com/hypnosis/> (дата звернення: 25.09.2021).
5. *Бусел В.Т.* Великий тлумачний словник сучасної української мови. К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2002. 1440 с.
6. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hypnosis> (дата звернення: 25.09.2021).
7. Советский энциклопедический словарь. / гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд. М., 1982. 1600 с.

8. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений. Российская академия наук. Институт русского языка им. В.В. Виноградова. 4-е изд., доп. М.: ООО “ИТИ Технологии”, 2008. 944 с.
9. Великий енциклопедичний юридичний словник. / за ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. К.: ТОВ “Вид-во “Юридична думка”, 2007. 992 с.
10. Приходько Ю.О., Юрченко В.І. Психологічний словник-довідник: навч. посіб. 4-те вид. випр. і доп. К.: Каравела, 2020. 419 с.
11. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71409 (дата звернення: 25.09.2021).
12. Литвиненко Т.А. Кримінальне право України в поняттях і термінах: словник-довідник для ВНЗ. Х: Вид-во “Форт”, 2013. 109 с.
13. Тишкевич И.С. Объективная сторона преступления. Уголовное право БССР. Минск: Вышэйшая школа, 1978. С. 68–76.
14. Еникеев М.И. Юридическая психология: учебник. Москва: Изд. группа “НОРМА-ИНФРА”, 2001. 439 с.
15. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ю.С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл, 1998. 720 с.
16. Собко Г.М. Кримінально-правові та кримінологічні основи протидії психічному насильству: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. ДНДІ МВС України. Київ, 2020. 791 с.

REFERENCES

1. David Waxman. Use of hypnosis in criminology: discussion paper. Journal (Г the Royal Society 01' Medicine, Volume 76, June 1983. P. 480–484. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/014107688307600609> (Date of Application: 25.09.2021) [in English].
2. Richard L., Ault, J.R. Hypnosis The FBI's Team Approach. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/Digitization/64620NCJRS.pdf> (Date of Application: 25.09.2021) [in English].
3. Klevtsov O. (1998) Mozhlyvist vykorystannia hipnozu v operatyvno-slidchii praktytsi pravookhoronnykh orhaniv. “The Possibility of Using Hypnosis in the Operational and Investigative Practice of Law Enforcement Agencies”. Law of Ukraine 7, 63–67 [in Ukrainian].
4. TheLaw.com. URL: <https://dictionary.thelaw.com/hypnosis/> (Date of Application: 25.09.2021) [in English].
5. Busel V.T. (2002) Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language. K.; Irpin: VTF “Perun”. 1440 p. 1440 p. [in Ukrainian].
6. Merriam-Webster Dictionary. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/hypnosis> (Date of Application: 25.09.2021) [in English].
7. Sovetskyi entsyklopedycheskyi slovar. Soviet encyclopedic dictionary / ed. A.M. Prokhorov. 2nd ed. M., 1982. 100 p. [in Russian].
8. Ozhegov, S.I., Shvedova, N.Yu. (2008) Tolkovyyiy slovar russkogo yazyka: 80 000 slov i frazeologicheskikh vyrazheniy. Explanatory dictionary of the Russian language: 80,000 words and phraseological expressions. The Russian Academy of Sciences. Institute of the Russian language by V.V. Vinogradov. 4th ed., add. M.: ООО “ITI Technologies”. 944 p. [in Russian].
9. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk. Large encyclopedic legal dictionary. / for ed. acad. NAS of Ukraine Yu.S. Shemshuchenko. K.: Legal Concept, 2007. 992 p. [in Ukrainian].
10. Prykhodko, Yu.O., Yurchenko, V.I. (2020) Psykholohichni slovnyk-dovidnyk. Psychological dictionary-reference: textbook way. The 4th type. corrected and ext. K.: Karavela, 2020. 419 p. [in Ukrainian].
11. Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy. Encyclopedia of modern Ukraine. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=71409 (Date of Application: 25.09.2021) [in Ukrainian].
12. Lytvynenko, T.A. (2013) Kryminalne pravo Ukrainy v poniattiakh i terminakh : slovnyk-dovidnyk dlia VNZ. “Criminal Law of Ukraine in Concepts and Terms”: a dictionary-reference book for universities. Kh: Fort Publishing House. 109 p. [in Ukrainian].
13. Tishkevich, I.S. (1978) Obiektivnaya storona prestupleniya. Ugolovnoe pravo BSSR. “The Objective Side of the Crime”. Criminal law of the BSSR. Minsk: Higher school. P. 68–76 [in Russian].
14. Yenikeev, M.I. (2001) Yuridicheskaya psihologiya. Legal psychology: textbook. Moscow: NORMA-INFRA. 439 p. [in Russian].
15. Yurydychna entsyklopediia: v 6 t. Legal encyclopedia: in 6 vol. / ed. Yu.S. Shemshuchenko and others. Kyiv: “Ukr. encycl.”. 1998. 720 p. [in Ukrainian].

16. *Sobko, H.M.* (2020) Kryminalno-pravovi ta kryminolohichni osnovy protydii psykhychnomu nasylstvu. "Criminal-Legal and Criminological Bases of Counteraction to Mental Violence": thesis ...
Doct. Sci.: 12.00.08. State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Kyiv. 791 p. [in Ukrainian].

UDC 340.113

Burbii Anastasiia,
Cand. Sci. (Law), Research Officer,
State Research Institute MIA Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID ID 0000-0003-4866-321X

THEORETICAL APPROACHES TO THE DEFINITION OF THE CONCEPT OF "HYPNOSIS" IN CRIMINAL SCIENCE

Hypnosis is a concept that has gone beyond psychiatry and is studied in various sciences of the criminal branch. According to the tasks and content of each of them, it acquires an independent meaning. Legal uncertainty and ambiguity of the scientific vision of this concept do not preclude its practical application. In turn, this exacerbates the need for theoretical research in the direction of defining the essence and establishing the legal status of this category not only in the scientific field, but also in the practical sense.

Research article attempts to analyze a problem of theoretical understanding of hypnosis in criminal law. Despite its seeming simplicity, the definition of "hypnosis" is ambiguous enough. There is no a single interpretation of this concept in legal sources today. Moreover, despite the attention that scientists pay to the issue of hypnosis while studying its possibilities as a *modus operandi*, no one tried to clothe it in a theoretical form. On the basis of medical origin of the concept of hypnosis, the author tried to turn to the medical field as a maternal one in relation to this concept in search of an interpretation of its meaning and content. As a result, the lack of a unified understanding of this category has been also revealed at the level of medical theory. Vocabulary and encyclopedic sources mainly define hypnosis as a condition. Although this approach does not meet the needs of criminal law as well as does not solve the problem comprehensively but it could allow using hypnosis as an aggravating circumstance in the long run. The lack of theoretical certainty of hypnosis as an initial point, in turn, provokes the emergence of erroneous scientific ideas about the possibilities of an unexplored concept in criminal law doctrine. In addition, the situation is complicated by the usage of numerous terminology close to hypnosis such as hypnotism, hypnotic influence, hypnotic suggestion, self-hypnosis, criminal hypnosis, sometimes trance, and so on. As in the situation with hypnosis, they are not given a professional legal interpretation. Such uncertainty creates even more confusion. The relevance of further research on the concept of hypnotic suggestion has been determined. Due to such terminological uncertainty, the impossibility of proper application of the category of hypnosis in criminal law is emphasized.

Keywords: hypnosis, crime, illegal influence, coercion, *modus operandi*.

Отримано 19.10.2021